

„Rzeczywistość poradziecka” w polskiej refleksji naukowej. Wprowadzenie

Podobnie jak Polska po wydarzeniach 1989 roku, kolejne kraje zaczęły stopniowo uwalniać się spod kurateli Związku Radzieckiego i rządów partii komunistycznych. W 1990 roku proces rozpadu zaczął dotyczyć już nie tylko blok komunistyczny, ale i sam Związek Radziecki. 11 marca 1990 roku jako pierwsza swą niepodległość proklamowała Litwa, a po niej kolejne republiki bałtyckie i Ukraina. Związek Radziecki został ostatecznie rozwiązany 31 grudnia 1991 roku, a 12 jego byłych republik utworzyło Wspólnotę Niepodległych Państw, która jednak stopniowo traciła na spójności i znaczeniu.

Rozpad Związku Radzieckiego miał ogromne znaczenie i konsekwencje dla geopolityki i życia społecznego nie tylko Europy i Azji, ale i całego świata. Niewątpliwie skutkiem tego wydarzenia było także rozszerzenie możliwości podejmowania przez badaczy i działaczy społecznych tematów wcześniej prawie nieporuszanych, takich jak chociażby obecność i sytuacja Polaków w byłym ZSRR.

Polska socjologia, antropologia i etnologia, wraz z innymi naukami społecznymi, w ciągu 20 lat, jakie minęły od rozpadu Związku Radzieckiego, stały się obszarami interesujących refleksji nad społecznymi, kulturowymi i tożsamościowymi przemianami, jakie przyniosła wielka geopolityczna zmiana za wschodnią granicą. Ze względów historycznych, ale także społeczno-kulturowych i politycznych, polscy badacze często podejmują temat sytuacji poradzieckiej (aczkolwiek nie we wszystkich republikach i regionach byłego ZSRR z równą intensywnością) i prezentują jej swoiste rozumienie, odmienne niekiedy od badaczy z innych kręgów kulturowych, co może wynikać z innego rodzaju wrażliwości i spojrzenia na te kwestie, uwarunkowanego doświadczeniami historycznymi.

Dwadzieścia lat po transformacji w Polsce i w innych krajach będących po II wojnie światowej pod wpływem Związku Radzieckiego nadszedł czas na refleksję nad konsekwencjami tamtych wydarzeń. W związku z tym Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego zorganizował w dniach 13–14 maja 2011 roku konferencję poświęconą tym zagadnieniom oraz próbie podsumowania owych 20 lat polskich badań nad rzeczywistością

społeczną powstałą w wyniku rozpadu Związku Radzieckiego. Wśród prelegentów znaleźli się badacze z licznych ośrodków, którzy od wielu lat zajmują się zagadnieniami przemian społecznych i tożsamości narodów krajów byłego ZSRR. Przez długi czas głównym punktem dyskusji nad minionym 20-leciem były kwestie transformacji politycznej i gospodarczej, a inne sfery życia przyciągały mniej uwagi. Jednakże społeczeństwa postkomunistyczne doświadczyły też przemian kulturowych i tożsamościowych, które również, naszym zdaniem, należy uwzględnić, podejmując próbę opisu 20 lat dynamicznej rzeczywistości poradzieckiej.

Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego to miejsce, w którym problematyka związana z sytuacją poradziecką jest stale obecna. Przedmiotem zainteresowania są społeczności polskie zamieszkujące kraje powstałe po rozpadzie ZSRR (a prace badawcze dotyczące Polaków w Kazachstanie rozpoczęły się właściwie na kilka lat przed rozpadem ZSRR). Prowadzone są badania Polaków na Litwie, Białorusi, Ukrainie, we wspomnianym już Kazachstanie czy w Rosji, na Syberii (np. Nowicka 2000a). Ciekawy wymiar przemian społecznych stanowią także migracje z krajów poradzieckich, głównie z Ukrainy i Białorusi, do Polski, które także znalazły się w obszarze zainteresowań badawczych pracowników IS UW. Dużą część dorobku Instytutu zajmują ponadto badania porównawcze Polski i wybranych krajów poradzieckich (przede wszystkim sąsiedzkich), dotyczące kwestii podzielanych wartości w sferze politycznej i publicznej oraz religii (np. Konieczna 2005; Nowicka 2000b; Nowicka, Wyszyński 1996), a także kwestii trudnej pamięci zbiorowej Polaków i Rosjan.

Po zapoczątkowaniu przemian ustrojowych w Polsce wykrystalizowały się, głównie dzięki centrom naukowym i uniwersyteckim, liczne ośrodki badawcze i analityczne zajmujące się obszarami powstałymi w wyniku rozpadu ZSRR, interesujące się nowymi państwami i problemami etnicznymi, badaniami historycznymi oraz lingwistycznymi. Nowe instytucje rozpoczęły szeroką działalność publicystyczną, nieograniczającą się tylko do publikacji prac badawczych, a w obieg weszły serie wydawnictw specjalistycznych. Zdobyte doświadczenia i poszerzenie się kadry pozwoliło w licznych centrach uniwersyteckich na rozpoczęcie nauczania na nowo powstałych kierunkach związanych z szeroko rozumianym wschodoznawstwem.

Wydaje się, że badania wschodnie ciągle prężnie rozwijają się w naszym kraju, obejmując coraz to nowe płaszczyzny i obszary. Warto zatem, jak nam się wydaje, odnieść się do samego zakresu pojęcia studiów wschodnich. Jak przedstawiali to w jednym z numerów swego pisma badacze z Wrocławia, dawne pojęcie i zakres orientalistyki ulegają przemianom na rzecz interdyscyplinarnych badań szeroko rozumianych nauk społecznych, obejmujących dawny obszar komunistyczny w Europie Środkowej i Wschodniej, nowo powstałe państwa w Azji Środkowej oraz całą Syberię. Tak określone

terytorialnie interdyscyplinarne badania w kręgu akademickim coraz częściej nazywane są **wschodoznawstwem** (por. Baluk, Winnicki 2008, 2009). Zajmujące się od dawna tą problematyką ośrodki uniwersyteckie, które wypromowały już specjalistyczną kadrę związaną z badaniami wschodnimi, prowadzą również specjalistyczne studia na tych kierunkach.

Część naukowców w Polsce używa nazwy **studia wschodnie**, wyodrębniając również tę dziedzinę z zakresu orientalistyki. Niektóre ośrodki zawężają jednak zakres do obszaru państw poradzieckich, inne natomiast niepomernie go poszerzają. Nieliczni badacze i dydaktycy w obliczu szeroko rozumianej odmienności Wschodu włączają w obszar studiów wschodnich również tematykę związaną z Chinami, Japonią czy Koreą. Równocześnie podejście to jest bardziej nastawione na badania zależności ekonomicznych, politycznych oraz stosunków międzynarodowych. Wydaje się, że pod tą nazwą występuje szersza oferta specjalizacji dla studentów.

Część naukowców zainteresowanych przemianami wśród naszych bliźszych sąsiadów zajmuje się kierunkiem nazywanym **studiami wschodnioeuropejskimi**. W obliczu upadku ZSRR i oddziaływania licznych struktur międzynarodowych (np. UE, NATO) wykrystalizowało się kilka wielokulturowych regionów: państwa wschodnioeuropejskie, region białorusko-ukraiński, region rosyjski, region bałkański i region kaukaski. W szerokim interdyscyplinarnym podejściu, preferowanym w tym kierunku zainteresowań, widoczny jest wyraźnie rys kulturowy, nawiązujący do oddziaływania tradycji i religii. Być może takie nastawienie badawcze i samo określenie jest promieniowaniem kultywowanych od dawna w wielu ośrodkach akademickich i analitycznych w Niemczech tzw. studiów wschodnioeuropejskich.

Najbardziej chyba rozpowszechnionym w Polsce typem studiów zajmujących się szeroko rozumianą tematyką wschodnią w zakresie polityki, gospodarki i kultury jest **rosjoznawstwo**. Obejmuje ono głównie badania wielu płaszczyzn funkcjonowania społeczeństwa w ramach Federacji Rosyjskiej. Jest to również interdyscyplinarny kierunek badań, jednak trzonem tego podejścia są lingwistyka i historia, a obszar zainteresowań jest określony przez zakres oddziaływania kultury czy cywilizacji rosyjskiej (np. w rozumieniu Lwa Gumilowa). Przyjmując taką perspektywę cywilizacyjną, często w ofercie dydaktycznej ośrodków zajmujących się rosjoznawstwem umieszcza się specjalizacje nie tylko rosyjskie, ale również białoruskie czy bałtyckie, obejmujące interdyscyplinarne podejście do tych regionów, w „naturalny” sposób znajdujących się w orbicie wpływów politycznych i kulturowych Rosji.

Najsłabiej chyba reprezentowany w Polsce jest kierunek badawczy określany mianem **sowietologii**, którego ojcem założycielem był *notabene* Polak – dominikanin o. Józef Maria Bocheński (np. 1961, 2008). Ze zrozumiałych względów specjalizacja taka nie mogła rozwijać się w Polsce w okresie władzy komunistycznej, lecz na Zachodzie pracowali polscy socjologowie zaj-

mujący się opisem systemu sowieckiego. Jedną z takich osób był naukowiec o światowej renomie – Jakub Karpiński z Instytutu Socjologii UW (por. np. Karpiński 1985). Wydaje się, że obecnie należałoby precyzyjniej nazwać to podejście **postsowieologią**, czyli badaniami tak samego byłego ZSRR, jak i państw poradzieckich oraz postkomunistycznych. Podejście to jest ograniczone raczej do ośrodków badawczych i analitycznych, sporadycznie występuje na uczelniach. Wymienić tu można np. Łódź i kierowany swego czasu przez rosjoznawcę i sowieologa Andrzeja de Lazari Interdyscyplinarne Zespół Badań Sowietologicznych Uniwersytetu Łódzkiego (por. np. de Lazari 2003, 2006).

W obliczu ciągłego rozwoju instytutów, wydziałów, kierunków trudno jest dokonać wyczerpującego opisu wszystkich środowisk związanych z badaniami wschodnimi, wydaje się, że można jednak starać się przedstawić próbę typologii ośrodków zajmujących się wschodoznawstwem.

W Polsce powstały silne **ośrodki analityczne**, bazujące na kadrze naukowców zajmujących się od dawna problematyką Wschodu i absolwentów działających już kierunków. Placówki badawczo-naukowe, wspierane bądź powołane przez ministrów, prowadzą badania oraz dostarczają analiz dla sfery rządowej i samorządowej opisujących specyfikę obszaru postkomunistycznego. Do takich właśnie nowych jednostek zajmujących się formą badań „postsowieologicznych”, ciągłym monitorowaniem przemian społecznych, etnicznych i politycznych na przestrzeniach powstałych po upadku ZSRR i całego bloku wschodniego zaliczyć można m.in. Ośrodek Studiów Wschodnich w Warszawie. Jego badania, przeznaczone głównie dla poszczególnych resortów rządowych, są od niedawna w okrojonej formie dostępne również dla szerszego gremium odbiorców.

Do „**pozadydaktycznych**” **ośrodków badawczych**, monitorujących sytuację na poszczególnych obszarach przestrzeni postsowieckiej, można również zaliczyć m.in. Centrum Badań Wschodnich przy Ośrodku Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie czy Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie. Placówki te, mając silne zespoły naukowców, prowadzą szeroko zakrojone badania i działalność wydawniczą. Centrum Badań Wschodnich w Olsztynie jest wydawcą periodyku naukowego „Regiony i Pogranicza”, zaś w Lublinie IESW poszczycić się może bogatą serią „Prace Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”.

Oprócz nowych ośrodków badawczych powstawały centra nawiązujące do dawnych tradycji. W Warszawie staraniami całego zespołu naukowców i dyplomatów, na czele z Janem Malickim, rzecz można, iż „odrodziło się” Studium Europy Wschodniej przy Uniwersytecie Warszawskim, odwołujące się w swej misji do działalności przedwojennego Instytutu Wschodniego i **idei prometeizmu** (por. Maj 2007). Zakres działań placówki wykracza zdecydowanie poza sferę badawczą i dydaktyczną, skupiając się na aktyw-

nym wspieraniu niezależnych inicjatyw naukowych, wydawniczych i politycznych w przestrzeni postsowieckiej. Należy tu podkreślić szczególny dorobek badawczy i nieprzerwaną ciągłość wydawnictw Studium od okresu „podziemia solidarnościowego” („Obóz”, „Przegląd Wschodni”, „Nowy Prometeusz”).

Najliczniejszą grupę stanowią centra uniwersyteckie, które w różnorodnej formie (wydziałów, zespołów międzywydziałowych, katedr i zakładów) powołały do życia **placówki badawczo-dydaktyczne** zajmujące się szeroko rozumianym wschodoznawstwem, rosjoznawstwem czy studiami środkowoeuropejskimi. Jako jeden z pierwszych powstał Instytut Wschodni Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Równie silnym ośrodkiem uniwersyteckim zajmującym się wschodoznawstwem jest Wrocław z Zakładem Badań Wschodnich przy Instytucie Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego, wydającym bardzo ciekawą serię „Wschodoznawstwo”. Do ośrodków takich niewątpliwie zaliczyć można również Lublin, gdzie oprócz analityczno-badawczego Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej na Wydziale Politologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej działają Studia Wschodnioeuropejskie, zaś na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, również na politologii, oferowano specjalność „studia wschodnie – wschodoznawstwo”.

Niektóre ośrodki uniwersyteckie dzięki wieloletnim doświadczeniom badawczym dokonały w ramach wschodoznawstwa daleko idącej **specjalizacji** przy opisie pewnych obszarów i środowisk. Do takich ośrodków zaliczyć można Białystok, gdzie liczne grono naukowców (m.in. Andrzej Sadowski, Elżbieta Czykwin, Jerzy Nikitorowicz, Elżbieta Smułkowa, Włodzimierz Pawluczuk) opisuje w ramach różnych podejść teoretycznych (teorie rozwojowe, stygmatyzacja, tożsamość etc.) sytuacje pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego (np. Sadowski 1991, 1995; Czykwin 2000; Smułkowa 1997; Smułkowa, Engelking 2000, Nikitorowicz 1991; Pawluczuk 1972, 1999).

Równocześnie obok ośrodków naukowych rozwijają się liczne **stowarzyszenia i fundacje**, zrzeszające szerokie grono naukowców, pasjonatów, studentów, które to środowiska stawiają sobie za cel badanie, propagowanie wiedzy oraz działalność na obszarach Rosji, krajów Europy Wschodniej i Azji Środkowej.

Specyficzną odmianą badań w ramach wschodoznawstwa, która również mogła powstać dopiero po przemianach ustrojowych w Polsce i rozpadzie ZSRR, są **badania nad Polakami żyjącymi na terenach postsowieckich**. Od lat 70. XX wieku prowadzono prace nad losem diaspory polskiej, badania te były jednak ograniczone ideologicznie tylko do państw zachodnich, a szczególnie skupiano się na losach emigrantów w USA. Przewodził w tym ośrodek krakowski, silnie związany z Komitetem Badania Polonii PAN (obecnie Komitetem Badań nad Migracjami PAN). Współcześnie zachodzą

ce w Polsce przemiany doprowadziły do przeniesienia głównego wektora zainteresowań ku migracjom na Zachód. Jednak część skupionych wokół tego ośrodka naukowców ma zdecydowanie wschodoznawcze zainteresowania (np. Grzegorz Babiński 1997, Ewa Michna 2004). Kontynuowane jest wydawanie pisma „Przegląd Polonijny” (pod poszerzoną nazwą „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny”). Do nielicznych wyspecjalizowanych w badaniu Polaków na przestrzeniach postsowieckich centrów naukowych zaliczyć również można m.in. Ośrodek Studiów i Badań Polonijnych Uniwersytetu Szczecińskiego. Podobnie jak to się działo w Krakowie, procesy zachodzące w społeczeństwie polskim w okresie poakcesyjnym skłoniły badaczy do skupienia się na emigracji zarobkowej na Zachód. „Kierunek wschodni” wspiera swymi badaniami i seminariami Andrzej Furier (por. np. 2009). Nadmienić tu należy, iż staraniami tegoż środowiska jest wydawany periodyk „Diaspora”. W ramach badań nad specyfiką życia i przeszłością Polaków na Wschodzie szczególne miejsce zajmuje ośrodek wrocławski. Wymienić tu należy zwłaszcza prace naukowe i zaangażowanie społeczne Zdzisława J. Winnickiego (kierownika Zakładu Badań nad Europą Wschodnią Instytutu Studiów Międzynarodowych Uniwersytetu Wrocławskiego). W środowisku wrocławskim osobą mającą szczególne zasługi w pracy badawczej i wydawniczej dotyczącej sytuacji Polaków na Wschodzie jest Antoni Kuczyński (por. np. 1993), współzałożyciel kwartalnika „Zesłaniec” i wieloletni redaktor serii „Wrocławskie Studia Wschodnie”. Należy tu jeszcze wymienić Katolicki Uniwersytet Lubelski, gdzie przez wiele lat ks. Roman Dzwonkowski oraz grono młodych naukowców pod jego kierownictwem prowadzili badania nad przemianami tożsamości i religijności Polaków żyjących na terenach ZSRR (por. Dzwonkowski, Gorbaniuk, Gorbaniuk 2002).

Na nieodkryte tereny powstałe po rozpadzie ZSRR i byłego obozu komunistycznego zapuszczali się nie tylko socjologowie, etnologowie i antropologowie. Po okresie komunistycznym, kiedy już możliwe stało się ukazywanie szerszemu gronu rzeczywistych wydarzeń związanych z historią Polaków na Wschodzie, znaczący wkład wnieśli historycy związani z różnymi środowiskami uniwersyteckimi (wymienić tu można m.in. Aleksandra Srebarakowskiego, np. 2000, 2003, Krzysztofa Buchowskiego 1999). Równocześnie działali lingwiści. Wydaje się, że szczególnie podkreślić należy pracę dialektologów Haliny Karaś z Instytutu Języka Polskiego UW oraz Janusza Riegera z Instytutu Badań Interdyscyplinarnych UW (np. Karaś 2001; Rieger 2006).

Nie wszędzie na terenach poradzieckich polscy socjologowie prowadzą badania z równą intensywnością. Największym zainteresowaniem cieszą się tereny państw graniczących z Polską – Litwy, Białorusi i Ukrainy. Jest to związane nie tylko z bliskością tych krajów, ale także z tym, że to właśnie tam są największe skupiska Polaków na terenach byłego ZSRR, a ponadto

niepodległe państwa znajdujące się między Polską a Rosją są istotne z punktu widzenia polskiej racji stanu. Kraje te są fascynującym „laboratorium społecznym”, pozwalającym śledzić procesy transformacji od systemu totalitarnego w kierunku systemu demokratycznego przy jednoczesnym budowaniu niepodległości nie tylko pod względem polityczno-prawnym, ale przede wszystkim świadomościowym i narodowym. Dwa z tych krajów nigdy przed rozpadem ZSRR nie cieszyły się suwerennym bytem państwowym, a części terytoriów każdego z nich przed II wojną światową stanowiły terytorium państwa polskiego. Dlatego też stosunki między Polską a tymi państwami, czy to oglądane z perspektywy historyka, czy badacza zainteresowanego współczesnością, są bardzo ciekawym, choć trudnym i delikatnym problemem badawczym. W socjologicznych badaniach tych terenów dominują analizy tożsamości i pamięci społecznej, co wydaje się zrozumiałe ze względu na historię wzajemnych kontaktów. Wiele miejsca poświęca się także badaniom systemów politycznych w tych krajach oraz procesom demokracji i towarzyszącym jej problemom.

Interesującym zagadnieniem jest stosunkowo niewielka liczba polskich badań socjologicznych nad społeczeństwem rosyjskim. Jednocześnie możemy obserwować wzmożone zainteresowanie współczesną Rosją i krajami poradzieckimi w publicystyce – w odpowiedzi na to zainteresowanie powstaje wiele reportaży telewizyjnych, prasowych i publikacji książkowych, które same w sobie mogłyby być ciekawym materiałem dla socjologicznej analizy obrazu Rosji i poszczególnych krajów poradzieckich we współczesnej kulturze polskiej.

Nieliczne, ale znaczące badania prowadzi się w poradzieckich republikach Azji Środkowej (np. badania Stanisława Zapaśnika 1996, 2006), ale szczególną uwagę polskich badaczy przykuły tereny Syberii oraz pozostałych wschodnich i północnych terenów współczesnego państwa rosyjskiego. Wynikać to może nie tylko z fascynujących problemów etniczno-narodowych, jakie ujawniają się w tamtejszej rzeczywistości społecznej, ale także z faktu, że Syberia zajmuje stałe miejsce w polskiej historii i kulturze, oraz ze specyfiki pozycji polskiego badacza na Syberii. Polscy zesłańcy z czasów carskich, którzy z czasem stali się wybitnymi badaczami tych terenów – Józef Kowalewski, Waław Sieroszewski, Edward Piekarski, Jan Czernski, Benedykt Dybowski i wielu innych – są tam pamiętani do dziś, i to pamiętani właśnie jako Polacy. Ułatwia to często polskiemu badaczowi nawiązanie stosunków z narodami rdzennymi Syberii. Po upadku ZSRR, szczególnie w ostatnich latach, polska nauka zyskuje także na współpracy z przedstawicielami tych narodów, którzy coraz częściej przyjeżdżają do Polski, by studiować lub wymieniać się doświadczeniami badawczymi.

Osobną kwestią, niezwykle skomplikowaną i delikatną, jest nastawienie emocjonalne badaczy społecznych pochodzących z Polski. W socjologii

rozważania nad „pozanaukowymi” (choćby ideologicznymi) uwarunkowaniami wyboru tematu badawczego, metody i teorii mają długą tradycję. Ponadto, stykając się z pracami z zakresu badań społecznych (szczególnie o charakterze jakościowym), zawsze należy mieć na uwadze emocje i osobowość badacza, ponieważ to konkretna jednostka ludzka – badacz – jest tak naprawdę najważniejszym narzędziem badania i wyjaśniania rzeczywistości, z którą się styka. Poczucie obcości i swojskości, obawy i fascynacja, poczucie misji i konieczności zachowania „chłodnego spojrzenia” przenikają się nieustannie w czasie prowadzenia badań socjologicznych, antropologicznych i etnograficznych na terenach byłego ZSRR (por. Nowicka, Głowacka-Grajper 2003). Wynika to oczywiście z rozlicznych doświadczeń historycznych, elementów zawartych w pamięci zbiorowej czy też szerzej – w kulturze polskiej (tak „wysokiej”, jak i masowej, tak dawnej, jak i współczesnej).

Teksty prezentowane Czytelnikom w niniejszej publikacji zostały pogrupowane w cztery działy, prezentujące socjologiczne tematy podejmowane przez polskich badaczy krajów powstałych po rozpadzie ZSRR. W części pierwszej „Konstruowanie rzeczywistości poradzieckiej: państwo a społeczeństwo” znajdują się teksty poświęcone zarówno aspektowi politycznemu, jak i sposobom konceptualizacji rzeczywistości społecznej, która wytworzyła się po rozpadzie Związku Radzieckiego. W wyniku tak fundamentalnej zmiany politycznej, z jaką mieliśmy do czynienia w końcu 1991 roku, pojawiają się pytania i prognozy dotyczące tego, jak będzie wyglądać nowa rzeczywistość społeczna. Proponowane odpowiedzi uwzględniają wiedzę o tym, jak wyglądał poprzedni układ społeczny, informacje o zmianach społecznych, z jakimi mieliśmy do czynienia w przeszłości, oraz wyobrażenia o pożądanym kształcie nowego społeczeństwa. Dlatego też zrozumienie tego, jak w przeszłości była konstruowana rzeczywistość społeczna, i badanie, które sposoby jej definiowania trwają w czasie, mają znaczenie dla rozważania warunków wprowadzenia współcześnie określonych rozwiązań.

Autorem pierwszego artykułu w tej części jest Andrzej Sadowski, który w swoim tekście stara się odpowiedzieć na pytanie, jakie główne zagrożenia oraz szanse w zakresie konstruowania społeczeństwa pluralistycznego występują w Federacji Rosyjskiej. Punktem wyjścia do rozważań jest założenie, iż jedną z ważnych przyczyn rozpadu Związku Radzieckiego był brak realnej koncepcji rozwiązania złożonej oraz nabrzmiałej kwestii narodowej. Niemal do końca formalnego funkcjonowania imperium komunistycznego utrzymywały się ideologia i praktyka tworzenia nowego socjalistycznego narodu radzieckiego (człowieka radzieckiego). Również nowo utworzona Federacja Rosyjska „dziedziczy” ten problem, gdyż jako suwerenne państwo nadal ma w obrębie swoich granic, obok dominującego narodu rosyjskiego, wielość innych narodów (dużych i małych) oraz grup etnicznych. Kolejny artykuł, pióra Wojciecha Rafałowskiego, zawiera próbę analizy kształtowa-

nia się systemów partyjnych krajów, które przed 1991 rokiem były częścią ZSRR. Na podstawie zebranego materiału autor podejmuje się wielostronnej analizy funkcjonowania zachodnich instytucji politycznych po przeniesieniu ich na odmienny grunt. Szczegółowiej poruszonym już problemom przygląda się w swoim tekście Victoria Dunaeva. Na podstawie wyników wieloletnich badań przeprowadzonych przez Wszechrosyjskie Centrum Badań Opinii Społecznej oraz przez ośrodek analityczny „Lewada-Centrum” autorka stara się ukazać rosyjską koncepcję „prostego sowieckiego człowieka” oraz dokonuje jej porównania z koncepcją „człowieka radzieckiego” stosowaną przez socjologów polskich.

Dwa kolejne teksty w tej części pokazują analizy sytuacji społecznych w wybranych miejscach byłego ZSRR. Monika Wójcik-Żołądek skupiła się na obwodzie kaliningradzkim. Po rozpadzie ZSRR w 1991 roku i zakończeniu eksperymentu stworzenia idealnego typu „człowieka sowieckiego” w odciętej rosyjskiej enklawie, jaką stanowi obwód kaliningradzki, pojawiło się wiele nowych czynników wpływających na samookreślenie mieszkańców obwodu. Na podstawie materiału z badań terenowych autorka stara się przedstawić dylematy mieszkańców obwodu kaliningradzkiego, którzy stoją obecnie przed koniecznością określania czy też budowania własnej tożsamości w warunkach oddzielenia – z jednej strony od pozostałej części Federacji Rosyjskiej, a z drugiej – od państw Unii Europejskiej. Z kolei Anna Engelking analizuje przykład z innej części byłego imperium. Autorka na podstawie wieloletnich badań terenowych prowadzonych na Białorusi stara się przedstawić długie trwanie feudalnej wizji świata społecznego, jaka nadal konstytuuje mentalność współczesnych kołchoźników, co sprawia, że akceptują oni kołchozową rzeczywistość jako swoistą kontynuację dawnego folwarku.

Z kwestiami trwania starych i pojawiania się nowych wizji świata społecznego wiąże się także problematyka drugiej części książki: „Kim byliśmy, kim jesteśmy? Spory o pamięć i tożsamość”. Po dwóch wojnach światowych, rewolucji i kilkudziesięciu latach zimnej wojny nawarstwiło się wiele problemów związanych ze wzajemnymi stosunkami między narodami i dlatego też w tej części Europy problematyka pamięci stała się szczególnie istotna. Początek XX wieku to także okres kształtowania się nowoczesnej – narodowej tożsamości wielu grup, co na terenach, na których ludność była etnicznie zróżnicowana, prowadziło do ostrych, dramatycznych konfliktów. Także obecnie, kiedy po upadku ZSRR odżyły dawne aspiracje i pojawiły się nowe, kwestia grupowej tożsamości zaczęła być na nowo rozważana. Problemy przeszłości i jej interpretacji oraz poszukiwanie miejsca we współczesnym świecie dla własnej grupy definiowanej jako „narodowa” lub „etniczna” ściśle się ze sobą wiążą, co w swoich tekstach pokazują badacze

zajmujący się pamięcią zbiorową na terenach poradzieckich i w krajach byłego bloku komunistycznego.

Pierwszy tekst w tej części, autorstwa Zuzanny Bogumił, jest poświęcony pamięci Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Jest ona uznawana za najważniejsze wydarzenie we współczesnej historii Rosji. Zmiany polityczne i społeczne po 1991 roku sprawiły, że wiele z dotychczas tabuizowanych wątków wielkiego zwycięstwa ujrzano światło dzienne. Jednym z nich jest system pracy przymusowej. Mimo że informacje te są powszechnie znane, a same represje sowieckie uznaje się za tragiczny moment historii Rosji, Wielka Wojna Ojczyźniana cały czas jest uznawana za najbardziej pozytywny moment w XX-wiecznych dziejach kraju. Autorka w artykule przedstawia, w jaki sposób te dwie historie: bohaterska i tragiczna łączą się we wspólną opowieść o XX-wiecznej historii Rosji. W kolejnym tekście Anna Wylegała stara się przybliżyć istotny aspekt ukraińskiej pamięci społecznej: pamięć o ukraińskim podziemiu niepodległościowym, Ukraińskiej Powstańczej Armii. Po upadku Związku Radzieckiego represjonowana dotąd narracja historyczna została uwolniona i częściowo włączona do przekazu oficjalnego, który jednak jest dość niespójny i zróżnicowany regionalnie. Również na Ukrainie Zachodniej – „bastionie pozytywnej pamięci o UPA” – sytuacja okazuje się bardziej złożona. Na podstawie badań terenowych Autorka zarysowuje lokalne zróżnicowanie pamięci na konkretnym przykładzie małego miasteczka – Żółkwi w Galicji.

Następny artykuł w tej części, autorstwa Włodzimierza Pawluczuka, ukazuje specyfikę procesu przejścia od tożsamości ludowej do narodowej na Białorusi. Autor stara się zarysować ideologię kolejnych elit politycznych i narodowych usiłujących narzucić ludowi własną wizję białoruskości. Białoruś leży na styku dwóch obszarów cywilizacyjnych: łacińskiego i bizantyjskiego. Dodatkowo procesy narodotwórcze Białorusinów utrudniała skomplikowana historia polityczna tych ziem, będących areną wpływów polskich i rosyjskich. Elity polityczne i kulturowe usiłowały zburzyć ten podział, traktując Białorusinów jako etniczno-narodową całość. Wedle ustaleń autora w większości narodotwórcze elity, będące ostoją i obrońcami kulturowej i politycznej białoruskości państwa, tak dziś, jak i dawniej, wywodzą się przede wszystkim ze środowiska katolickiego – „polskiego”. Autorka kolejnego tekstu, Agnieszka Halemba, podejmuje się, na bazie materiału empirycznego, analizy objawień Matki Bożej wśród katolików obrządku wschodniego na ukraińskim Zakarpaciu, jakie rozpoczęły się w 2002 roku. Przyjmuje przy tym założenie, iż objawienia te wskazują na istnienie ważnych problemów społecznych i politycznych, tak w Kościele, jak i poza nim. Z kolei Nedim Useinow zajął się społecznością tatarską. W swym artykule stara się przedstawić historię i współczesność ruchu Tatarów krymskich. Trwający na przełomie lat 80. i 90. XX wieku proces demontażu Związku

Radzieckiego zaktywizował ruch na rzecz repatriacji Tatarów krymskich, którzy zostali deportowani na mocy dekretu stalinowskiego do republik sowieckich w Azji Centralnej i na Ural. Wraz z powrotem na Krym w tatarskim ruchu narodowym rozpoczął się nowy etap. Obecnie do jego najważniejszych wyzwań autor zaliczył zachowanie tożsamości kulturowej oraz zażegnanie konfliktu etnicznego z lokalną społecznością rosyjską.

O przenikaniu się przeszłości i teraźniejszości, o interpretacjach przeszłości i teraźniejszości oraz ich wpływie na wyobrażenia przyszłości piszą także autorzy, których teksty zostały zebrane w trzeciej części niniejszego tomu, noszącej tytuł: „Postkolonializm i postkomunizm we wschodnich regionach Rosji”. Rozpad ZSRR przyniósł niepodległość wchodzącym w jego skład republikom, lecz nie wszystkie narody miały własną organizację administracyjną tego typu. We współczesnej Federacji Rosyjskiej mieszkają przedstawiciele ponad 400 narodowości. Niektóre z tych grup są tak małe, że przynależność do nich deklaruje zaledwie kilka osób. Badania wśród rdzennych ludów syberyjskich są prowadzone przez Polaków już od XIX wieku, a zainteresowanie tym regionem oraz innymi terenami północnej i wschodniej Rosji ciągle utrzymuje się wśród polskich naukowców. „Małe narody” Federacji Rosyjskiej oraz różne grupy regionalne stanowią fascynujący przykład pozwalający śledzić procesy kształtowania się i przemian tożsamości etnicznej i narodowej, powiązane z zachodzącymi obecnie przemianami natury politycznej, ekonomicznej i obyczajowej, a także wpływami globalizacji.

Łukasz Smyrski, dzięki koncepcji „tradycji wynalezionej” Erica Hobsbawma, pragnie przybliżyć w swym artykule czytelnikowi wznoszenie budowli dziedzictwa narodowego w republikach syberyjskich, które opiera się na fundamentach „starych” tradycji, jednak odpowiednio przetworzonych dla współczesnych celów. Dawne rytuały czy zwyczaje, które w czasach Związku Radzieckiego wstydliwie ukrywano jako „przeżytki”, w ciągu ostatnich 20 lat na nowo ożyły w zmienionej formie. Wiele elementów kultury tradycyjnej uległo modyfikacji i zostało przystosowanych do nowych warunków społecznych i ekonomicznych. Z kolei Wojciech Lipiński stara się przedstawić czytelnikom regionalne grupy Rosjan, które w ciągu wieków rosyjskiej ekspansji powstały na północnych rubieżach państwa. Ich kulturowa specyfika kształtowała się w warunkach względnej izolacji od centrum i pod wpływem kontaktów z miejscowymi ludami. W ostatnich latach grupy te dążą do podkreślenia swej odrębności etnicznej, przy czym istotnym elementem jest tu również ochrona interesów ekonomicznych.

Kolejne cztery teksty poświęcone są jednemu z największych rdzennych narodów syberyjskich – Buriatom. Współczesną tożsamość narodową Buriatów charakteryzuje z punktu widzenia badań psychologicznych w swym tekście Tujana C. Dugarova. Z kolei Ewa Nowicka na podstawie materiału

empirycznego stara się ukazać sytuację jednej z buriackich grup (Buriatów Zachodnich) stanowiącej mniejszość, żyjącej obecnie w stanie swoistej „kulturowej niepewności”, podejmującej jednak nadal starania, by jej kultura przetrwała, a tym samym – by przetrwała jej tożsamość. Owa „niepewność kulturowa” to zdaniem autorki stan, jaki powstał w obliczu utraty autonomii samorządowej (likwidacji Autonomicznego Buriackiego Okręgu Ust’-Ordyńskiego), gdy system edukacyjny byłego już okręgu autonomicznego nie jest w stanie pomóc w zachowaniu ani dialektu, ani tożsamości, z powodu braku funduszy oraz słabości organizacyjnej, jak również z powodu niepewności co do tego, który język powinien być nauczany jako etniczny (buriacki literacki czy dialekt zachodni). W kolejnym artykule Wojciech Poleć na podstawie badań terenowych z 2000 i 2010 roku stara się zarysować proces zmian w szamanizmie Buriatów Zachodnich. Zauważa wzrastającą liczbę szamanów i duże zainteresowanie szamanizmem, wzrost liczby tradycyjnych świąt buriackich oraz prywatnych praktyk związanych z szamanizmem. Równocześnie obserwuje się wiele problemów: swoiste napięcie pomiędzy szamanizmem tradycyjnym a jego nową, odradzającą się odmianą czy też zepchnięcie szamanizmu do roli folklorystycznej atrakcji. Autor stara się również ukazać funkcję szamanizmu w kształtowaniu się etnicznej i narodowej tożsamości współczesnego społeczeństwa buriackiego. Czerpiąc z tych samych badań terenowych, Małgorzata Głowacka-Grajper w swym artykule podejmuje problematykę pamięci społecznej na przykładzie Buriatów Zachodnich – szamanistów. Stanowią oni specyficzny i bardzo ciekawy przykład dla badacza zajmującego się pamięcią społeczną, gdyż są tradycyjnym społeczeństwem rodowym, z silną pamięcią rodową (rodzinną), nie są jednakże „społeczeństwem bez historii”, bowiem pamięć przodków nie jest tylko pamięcią mityczną, ale zawiera w sobie również wspólną buriacką historię społeczną, etniczną i polityczną, wyjaśnia ich związki z ziemią, na której żyją, oraz relacje międzygrupowe i dlatego może stanowić kanwę wspólnej, współczesnej buriackiej etniczności i tożsamości.

Osobny rozbudowany dział we współczesnych polskich naukach społecznych i humanistycznych stanowią badania nad społecznościami polskimi zamieszkującymi tereny byłego ZSRR, określanymi zbiorczym mianem „Polacy ze Wschodu”. Problematyka ta cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem, gdyż przez wiele lat badania wśród tych społeczności były prawie niemożliwe (szczególnie dla polskich badaczy), więc po upadku ZSRR nastąpiła prawdziwa erupcja tego typu badań. Ponadto tematyka ta jest istotna dla Polaków nie tylko ze względów narodowo-emocjonalnych, ale także dlatego, że III Rzeczpospolita zobowiązała się prawnie do sprawowania opieki nad Polakami z zagranicy (ze szczególnym uwzględnieniem Polaków ze Wschodu, których sytuacja jest trudniejsza niż rodaków z innych części świata). Polska polityka zagraniczna musi uwzględniać interesy

społeczności polskich ze Wschodu, co wpływa z kolei na stosunki między Polską a krajami powstałymi po rozpadzie ZSRR. Tym samym istnieje zapotrzebowanie na analizy sytuacji tych społeczności w krajach ich zamieszkania. Przykłady tego typu analiz znalazły się w czwartej części niniejszej książki, zatytułowanej: „Polacy w krajach byłego ZSRR”.

Iwona Kabzińska podejmuje w swym tekście problemy Polaków żyjących współcześnie na Białorusi. Jednym z efektów pieriestrojki i rozpadu Związku Radzieckiego jest zjawisko określane jako „odrodzenie narodowe”. Objęło ono wiele grup etnicznych, w tym i członków mniejszości polskiej na Białorusi. Autorka stara się ukazać wczesny, spontaniczny etap odrodzenia polskiej mniejszości i negatywne skutki – trwającego od 2005 roku – głębokiego rozłamu w Związku Polaków na Białorusi oraz konfliktu między częścią osób należących do tej organizacji a władzami białoruskimi. Z kolei Karol Leszczyński skupia się na organizacjach polskiej mniejszości na terenach poradzieckich. Stara się zarysować powstanie i rozwój polskich organizacji harcerskich na terenie byłego ZSRR. Harcerstwo poza granicami RP jest zmuszone do ciągłego rozwiązywania konfliktu pomiędzy byciem organizacją etniczną a organizacją wychowującą obywateli kraju, w którym działa. Ważny jest też aspekt wpływu organizacji etnicznej na grupę etniczną, z której się wywodzi, oraz możliwości rekrutacji wśród harcerzy członków innych „dorosłych” struktur polonijnych. Autor podejmuje się próby dokonania charakterystyki bądź typologii tego rodzaju organizacji. Kwestiami działalności organizacyjnej mniejszości polskiej zajmuje się także Julia Umańska w odniesieniu do Żytomierszczyzny. Rzec można, iż obecnie, po okresie powojennych wysiedleń, obwód żytomierski to najbardziej „polski” region Ukrainy. Autorka stara się ukazać kolejne kroki odrodzenia się kultury i tożsamości polskiej na Żytomierszczyźnie. Za szczególny przedmiot swojej analizy przyjęła Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej w Żytomierzu.

Kolejne trzy artykuły dotyczą badań z zakresu „socjologii powrotu” i skupiają się na problematyce repatriacji Polaków z Kazachstanu. Justyna Owczarek w swym tekście stara się zarysować sytuację Polaków zamieszkujących rejon północnego Kazachstanu, którzy w 1936 roku zostali deportowani z terenów prawobrzeżnej Ukrainy. Podejmuje się próby ukazania wyników badań terenowych ze szczególnym uwzględnieniem zagadnienia poczucia tożsamości wśród trzech pokoleń, na których doświadczeniach odcisnęły swoją pieczęć odmienne wydarzenia gospodarczo-polityczne. Piotr Żulikowski zajmuje się z kolei kwestiami tożsamościowymi. Część potomków polskich zesłańców w północnym Kazachstanie po upadku ZSRR wyemigrowała do Niemiec, Rosji i w najmniejszym stopniu do Polski. Nastąpiło rozczłonkowanie całych rodzin i, niespodziewanie, wciąż podtrzymywane więzi między ich poszczególnymi gałęziami stały się „transnarodowe”. Zdaniem autora artykułu migranci musieli zredefiniować swoją tożsamość

w nowym środowisku, a także rozpoczęli proces społecznego tworzenia ojczyzny. Autor stara się pokazać, jakie strategie są stosowane w trakcie redefinicji tożsamości oraz jak wyglądają próby uzyskania poczucia własnej wartości w nowym otoczeniu społecznym. W końcowym artykule Robert Wyszynski zarysowuje problemy terminologiczne i teoretyczne związane z powrotami rodzin poddanych przymusowemu przesiedleniom. Autor stara się zaproponować nowe podejście do „socjologii powrotu” na podstawie koncepcji tożsamości społecznej Marii Jarymowicz i Anny Kwiatkowskiej.

Mamy nadzieję, że przygotowany przez nas zbiór pokaże obszary zainteresowań polskiej socjologii sytuacją społeczną powstałą po rozpadzie Związku Radzieckiego. Zważywszy na to, jak istotne są państwa poradzieckie dla współczesnej Polski (zarówno w aspekcie społecznym, politycznym, jak i ekonomicznym) i jak wiele spraw przez dziesiątki lat nie mogło być badanych, należy uznać, że przed polskimi socjologami ciągle otwierają się nowe możliwości pogłębiania własnego rozumienia zmiany społecznej związanej z upadkiem systemu komunistycznego w Europie, jej podstaw kulturowych, politycznych i ekonomicznych oraz skutków na poziomie lokalnym, regionalnym, państwowym i globalnym.

Bibliografia

- Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Baluk W., Winnicki Z.J. (red.), 2008, *Badania wschodnie. Polityka wewnętrzna i międzynarodowa*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
- Baluk W., Winnicki Z.J. (red.), 2009, *Badania wschodnie. Polityka zewnętrzna i międzynarodowa*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
- Bocheński J.M., 1961, *On Soviet Studies*, Dordrecht: Reidel.
- Bocheński J.M., 2008, *Filozofia bolszewicka*, Komorów: Wydawnictwo Antyk.
- Buchowski K., 1999, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., 2003, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Czykwini E., 2000, *Białoruska mniejszość narodowa jako grupa stygmatyzowana*, Białystok: Trans Humana.
- Dzwonkowski R., Gorbaniuk O., Gorbaniuk J., 2002, *Świadomość narodowa młodzieży polskiego pochodzenia z byłego ZSRR studiującej w Polsce*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Furier A., 2009, *Polacy w Gruzji*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- Karaś H. (red.), 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie: historia, sytuacja socjolingwistyczna, cechy językowe, teksty*, Uniwersytet Warszawski, Pracownia Językoznawstwa Stosowanego Instytutu Języka Polskiego, Wydział Polonistyki; Vilniaus Universitetas, Lenkų Filologijos Katedra, Filologijos Fakultetas, Warszawa–Wilno: Elipsa.
- Karpiński J., 1985, *Ustrój komunistyczny w Polsce*, Londyn: Aneks.
- Koniczna J., 2005, *Pomarańczowa rewolucja na Ukrainie: próba zrozumienia przyczyn*, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich.
- Kuczyński A., 1993, *Syberia: czterysta lat polskiej diaspory. Antologia historyczno-kulturowa*, Wrocław: Ossolineum.